

Latinul beszélő cigányok Nagyidán

SZÁDOCZKI Vera

HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiségi Kutatócsoport, tudományos munkatárs
ORCID: 0009-0000-4219-1755

Poemation de clade Zingarorum. An 18th-century Neo-Latin poem on the siege of Nagyida (Velká Ida)

Abstract | This paper presents the first critical edition and analysis of *Poemation de clade Zingarorum in defensione arcis Nagyidensis*, a Latin poem composed in 1755 by Jesuit repetens RIBICS Pál during his “repetens training” in Győr. The 289-line hexameter poem recounts the siege of Nagyida, later fictionalized by ARANY János. The poemation exhibits classical epic features such as invocation, in medias res, similes, and formulaic expressions. The study explores its genre, rhetorical strategies, and narrative techniques, situating the work within the broader context of Jesuit educational practice. Particular attention is given to the portrayal of the Roma defenders, who are depicted with a complex mix of admiration and stereotype. The analysis underscores the value of such school exercises in understanding early modern Latin poetry in Hungary.

Keywords | Neo-Latin literature, 18th century, Jesuit literature, school teacher training, epic poetry, Gypsies of Nagyida

* A tanulmány a Neolatin Költők Tára projekt támogatásával készült.

A Neolatin Költők Tára sorozat számára összeállított, *A győri repetensek* válogatott verses művei (1750–1773) című szövegkiadás némileg eltér a párhuzamosan készülő többi kötettől. Eltér annyiban, hogy nem egy költő életművének feldolgozása áll a középpontban, sőt, a szövegek szerzői nem is feltétlenül nevezhetők költőknek. Miről is van szó tulajdonképp? A jezsuiták a 17. század elején létrehoztak egy sajátos oktatási intézményt, az úgynevezett repetensképzőt, amelynek célja az volt, hogy a noviciátust végzett rendtagok még egyszer foglalkozzanak a *humanae litterae*vel, még egyszer – ezúttal talán alaposabban, szisztematikusabban – elsajátítsák a tiszta latin stílust, és újra tanulmányozzák a görög nyelvet.¹ Mindezt azért, mert szinte kivétel nélkül mindnyájukra várt néhány évnyi tanítás. Egy ilyen, tanárképzőnek is nevezett intézményben, Győrben keletkezett az az öt, költeményeket tartalmazó, vaskos kézirat, melyek összesen közel háromszáz, hosszabb terjedelmű (két-háromszáz vagy még több soros) szöveget tartalmaznak. A nagy mennyiségű anyagból készült reprezentatív válogatás összeállítása során sokféle szempontot vettem figyelembe. Törekedtem rá, hogy minél több évből legyen egy-egy vers, minden műfaj képviseltesse magát, a témák közt irodalom- vagy művelődéstörténetileg érdekes darabok szerepeljenek, és legyen példa arra is, hogy ugyanazon szerző különböző műfajokban írt versei állnak egymás mellett. Így noha önkényesen, de szisztematikus válogatással került a korpuszba az a közel negyven vers, amelyekkel 2023 óta dolgozom.

Mindezek alapján a szerzők azért nem mondhatók tehát feltétlenül költőnek, mert ők elsősorban olyan jezsuita jelöltek voltak, akik a gimnáziumi tanításra – többek közt a poétikai osztály tanítására – készültek. Ez alatt a repetensév alatt a költészet mesteriségét tanulták. Hosszan lehetne értekezni arról, költőnek számít-e valaki pusztán attól, hogy betéve tudja a versírás minden szabályát, és ezek alapján bármikor bármiről képes szöveget alkotni. Mit ér a szabályok ismerete tehetség nélkül? Vagy megfordítva: a tehetség, a költőegyeniség alkothat-e maradandót a szabályok ismerete nélkül? Miért tartottam mégis fontosnak azt, hogy bekerüljön a repetensköltészet a kiadandó kötetek közé? Miért érdemes kanonizálni egy részben *versificatorok* által létrehozott, itt-ott mai szemmel nézve talán gyengébb minőségű anyagot? Egyrészt, amíg nem ismerjük alaposan ezt a forráscsoportot, addig nem lehet véleményt alkotni róla. Másrészt, ha a jelen kötet szerzői nem is váltak nagy költőegyeniségekké, de ugyanezekkel a tanulmányokkal indult útnak Makó Pál, Gyalogi János, Faludi Ferenc, Baróti Szabó Dávid vagy Rájnis József, akik már a lírai költészet nyelvén is ki tudták fejezni magukat. És mivel a 18. századi Magyarországon a gimnáziumok jelentős hányada a jezsuiták kezében volt, az általuk közvetített tudás hatott/hathatott a nem egyházi pályán továbbhaladó költőpalántákra is, mint amilyen például Gvadányi József volt. A Neolatin Költők Tárának ezzel a kötetével tehát leginkább az alapokat, a gyújtópontokat kívántam szélesebb körben megismertetni.

1 A repetensképző működéséről, helyszíneiről, tananyagáról lásd SZABÓ Flóris, „A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 84 (1980): 469–485; SZÁDOCZKI Vera, *Repetitio et mater studiorum: Repetensképzés a 18. századi jezsuitáknál*. (Az előadás a Jézus Társasága feloszlásának 250. és Pray György születésének 300. évfordulója alkalmából 2023. szeptember 28-29-én rendezett *Jezsuita – Pray – Kódex* című jubileumi tudományos konferencián hangzott el. A konferenciakötet várható megjelenési ideje: 2026).

Jelen tanulmány ennek a válogatott korpusznak egyetlen versét állítja a vizsgálat középpontjába. Ribics Pál repetens 1755-ben írta meg, olvasta fel az étkezés alatt, és másolta be saját kezűleg az erre a célra fenntartott kötetbe a *Poemation de clade Zingarorum in defensione arcis Nagyidensis* című művét.² A téma mindenki számára jól ismert Arany János nyomán, aki csaknem száz évvel később, 1851-ben jelentette meg *A cigányok* című művét.³ A költemény 289 soros, szépen gördülő hexameterekben íródott. Ebben a szerző a tanult szabályoknak szinte maradéktalanul eleget tesz: a vessorokban váltakozik a dactilus és a spondeus, nem túlzott mértékű az elízió, ütemhatáron lehetőség szerint nem végződik szó, ritkán végződnek melléknévre a sorok, szinte egyáltalán nem fordulnak elő öt vagy hat szótagos szavak, főleg sorvégen.⁴

A vers a hagyományos elemekkel indul, a bevezető mondat és a Múzsza segítségül hívása után a költő megjelöli a témát: Nagyida várának ostromát, amelyet a cigányok kitarthatóan védtek Ferdinánd hadával szemben. A szerző a „fekete nemzet” hősiességét a trójai hősökkel állítja párhuzamba. Mivel a császári had nem talált fogást rajtuk, az éj leple alatt, észrevétlenül tervezték az elvonulást, amire a várvédők mégis felfigyeltek, gúnyolni kezdték a menekülőket, és nagy lakomát csaptak, mindeközben pedig elárlták magukat, hogy kifogytak a puskaporból. Az ellenség meghallotta a gúnyolódásukat, ezért visszatértek, új ostromot tervezve. A cigányok aggodalmára a vajda buzdító beszédet tartott, és mindenki fegyvert ragadva készült a vár védelmére. A császáriak támadása egy fordulatos, dinamikus csatává alakult, amelyben a cigányok közül sokan elesetek, a megmaradtak pedig a fellegvárba menekültek. A kilátástalan helyzetben a vajda ismét buzdította népét, majd lovát előhozatva kiment a várból. Példáját a fia és a nép követte, amivel újabb véres csata vette kezdetét. Elsőként a vajda fiát találta el halálos ütés, ezt az apa meglátva bosszút esküdött, és hatalmas mézszárlásba kezdett, míg szembe nem találta magát az ellenség vezérével, aki ellen alulmaradt. Az ő eleste után egész népét eléri a vég. A vers lezárásában a szerző levonja a következtetést: valószínűleg az egész „fekete köztársaság” eltöröltetett volna e háborúban, ha néhányan nem mentek volna ki az ostrom kezdete előtt lovakat csereberélni. De ők megmaradtak, ezzel megmentették a cigány népet, és egész Magyarországon szétterjesztették, de Nagyida hallatán máig könnybe lábad a szemük. Amint láthattuk, a történetvezetés több ponton is érintkezik Arany művével, ugyanakkor Csóri álmának leírása itt teljesen hiányzik.

2 „Poema ab anno 1750–58. a scholasticis Societatis Jesu, humaniora Jaurini repetentibus concinnata”, kézirat, Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár, 118.E.1, 198–204. A repetensmester ebben az évben Hegyi József volt, akinek nevéhez nem köthetünk irodalmi munkát. A mű címe magyarul: *Költemény a cigányok pusztulásáról a nagyidai vár védelmekor*. A versből származó részleteket saját prózai fordításban is közlöm.

3 A két mű párhuzamairól és eltéréseiről mindig az adott helyen tesztek majd említést.

4 Például Antonius HELLMAYR, „Institutio humanistica dictata anno primo repetitionis in Hungaria Szakolczae inchoatae, nempe 1734. R. P. Antonio H[ellmayr] professore latino”, 1734, ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára, F 33.

Érdemes áttekinteni, milyen stilisztikai eszközökkel él, milyen narratív technikát alkalmaz Ribics. Mindentudó elbeszélőként adja elő a történetet, helyenként kiszólva a mindenkori olvasóhoz. Például:

Quam nunc cernantur, Nagyidae intra maenia Clausi
Pro Zapolya depugnabant. Quis crederet? (10–11. sor)⁵

Namque ubi jam miseris porro spes ulla supersit?
Maenia qui servant illesa, hostemque repellant?
Sulphureo penitus privati pulvere? (77–79. sor)⁶

Egy-egy helyen Ribics monológot ad szereplői szájába. Így gúnyolja a közösség a menekülő császáriakat, buzdítja a vajda az övéit, vagy hívja párbajra az ellenség vezére a vajdát.

Egy-egy állapot leírását rövidebben-hosszabban kifejtett párhuzamok, hasonlatok szemléltetik. Ilyen például, amikor a költő a tárgymegjelölésben a várvédő cigányok hősiességét ahhoz hasonlítja, ahogy a trójaiak védték Pergamont:

[...] Virtute equidem vix Pergama Troës
Tutati majore, suam, quam Zingarus arcem. (18–19. sor)⁷

Még két példát találunk erre. Amikor az ellenség visszatér, és újra ostromolni kezdi a várat, rézkürtökkel adva jelt a csatára, fegyverek dörrennek, puskaapor villan – ez olyan, mint amikor hatalmas vihar támad az óceánra, és az égből sűrűn csapkodnak a villámok:

Non secus ac quando tempestas incubat ingens
Oceano, et densas contorquet ab aethere flammas.
Tum vero Pharii, mensisque epulisque relictis
Discursant animo trepidi, praecelsaque scandunt
Maenia, prae propero gressu, cinctaque corona
Attoniti spectant urbem, pavor occupat artus,
Abjiciuntque animos tum desperatio major
Nascitur, et luctus resonant gemitusque paventum, (69–76. sor)⁸

5 „akiket most látni lehet Nagyida falai közé zárva / Szapolyaiért élet-halálra küzdeni. Ki hinné ezt?”

6 „mert ezután hol marad már bármi reménye a nyomorultaknak? / Mely falak maradnának sértetlenek, és tartanak távol az ellenséget? / Kénes portól teljesen megfosztva?”

7 „Pergamon aligha védte volna jobban Tróját, mint a cigány a várat.”

8 „Egészen úgy, mint amikor hatalmas vihar támad az / óceánra, és az égből sűrű villámokat hajít. / Ekkor a fáraó népe az asztalokat és a lakomát hátrahagyva, / nyugtalan lélekkel futkos össze-vissza, fellépnek a magas / falakra, a sietős léptek és a körbevevő ostromvonal miatt / megrendülve szemlélik a

A harmadik egy hosszabb hasonlat annak a fájdalomnak a szemléltetésére, mikor a vajda meglátja, hogy fia halálos sebet kapott. A vajdát a kölykeit védelmező dühödt tigrishez hasonlítja a költő:

Non lacrymae excidere genis, non pectora tundit,
Ira ardet, frendetque furens, ruit acer in hostes.
Ut festina ruit rabida cum conjuge tygris,
Sensis ubi abreptis populata cubilia natis,
Distenditque jubas, rabido et dat dente fragore,
Hinc premit, inde ruit, saltusque pererrat in omnes
Turbidus, impatiens flammis vomit ore minaces,
Hostibus exitium mortemque minatur acerbam.
Sic senior viso nati arsit vulnere Vajda, (240–248. sor)⁹

Ribics költői nyelvének sajátossága, hogy számos olyan szót használ – ahogy azt már a fentebbi idézetekben is láthattuk –, amelyek az érzékszervekre hatnak (színek, anyagok, hanghatások megnevezése). Mikor a lakomát tartják, túl korán örülve a sikernek, előke-rülnek cigány szokás szerint a hangszerek: csörgők, lantok, ének – persze az „elázott” to-rokból, hozzá tánc. Megelevenedik az olvasó szeme előtt egy zajos, színes, vidám kavalkád. De ugyanilyen érzékletesen halljuk a csatákban a kard csörgését, a puska ropogását. Ezt a hatást hangutánzó, hangulatfestő szavakkal: igékkel és mellénevekkal éri el, alliteráció-val („tum tormenta tonant”) teszi a fül számára nyomatékosabbá. Erre álljon itt két példa.

Et ne laetitiae desit pars ulla, **sonora**
Sistra, **fidesque** addunt, simul **udo gutture cantus**
Miscent, et **festas** ducunt ad **plectra Choraëas**, (46–48. sor)¹⁰

Nec mora: postquam omnis circumstetit ordine miles,
Aerea confestim pugnae dant **cornua** signum,
Tum **tormenta tonant** nitrato pulvere farta
Fulmineisque globis, et crebris ictibus urbem
Quassant: intremuit tellus concussa **boatu**. (63–67. sor)¹¹

várost, félelem szállja meg bensőjüket, / Elhagyják akkor a reményüket, nagyobb elkeseredés / támad, gyász és az aggódók sóhajai visszhangzanak.”

- 9 „Haragra lobban, dühöngve fogát csikorgatja, indulatosan az ellenségre ront. / Ahogy a dühödt tigris rohan sietve párjával, / amikor észreveszik kölykeik elrablását és fészük feldúlását / felborzolja söré-nyét, fogát vadul csattogtatja, / ezután morog, majd rohan, és feldúltan bebarangol / minden rengeteget, a tehetetlen fenyegető lángot hány szájából, / az ellenséget pusztulással és kegyetlen halállal fenyegeti. / Így lobban lángra az idős vajda, mikor fia sebet látja.”
- 10 „És hogy az örömmel egyetlen hangos fajtája se hiányozzon, / Csörgőket és lantokat adnak hozzá, s egyszersmind elázott torokkal / dalokkal egészítik ki, és ünnepi táncokat járnak a dallamra [...]” (Ki-emelések tőlem – Sz. V.)
- 11 „Késedelem nélkül ezután minden katona körbeáll csatarendben, / a rézkürtök azonnal jelt adnak a csatára, akkor puskaporról és / villámló golyóval töltött fegyverek dörrennek, és ismétlődő ütésekkel

A következőkben a vers műfajának meghatározására teszek kísérletet. A címben *poemation*ként határozza meg művét a szerző. Különböző szótárakban keresve a *poemation* vagy *poematium* szót (vagy annak görög megfelelőjét), mindössze annyit találunk róla, hogy görög eredetű, jelentése ’kis költemény’.¹² A szó antik irodalmi előfordulásai közül álljon itt egyetlen példa, ifjabb Plinius leveleiből:

Unum illud praedicendum videtur, cogitare me has meas nugas ita inscribere ’hendecasyllabi’, qui titulus sola metri lege constringitur. Proinde, sive epigrammata sive idyllia sive eclogas sive, ut multi, **poematia** seu quod aliud vocare malueris, licebit voces; ego tantum hendecasyllabos praesto.¹³

Az idézetből kitűnik, hogy Plinius korában a *poemation* elnevezéssel nem járt együtt kötött versmérték. (A levélben emlegetett versek hendekaszillabusokban íródtak, az epigramma disztichonos, az ecloga általában hexameteres mű az antikvitásban.) Mindössze a vers hosszúságára utal a meghatározás. Esetünkben, mint majd látni fogjuk, ettől eltérő jelenséget figyelhetünk meg.

Szembetűnő, hogy a *poemation* kifejezést nem használják a kora újkori poétikák. Sem Vossius,¹⁴ sem Masenius¹⁵ műveiben nem találkozunk vele. Ugyanakkor mindketten alaposan körüljárják írásaikban a *poema* fogalmát (vers és/vagy epikus költemény értelem-

/ rázzák meg a várost, és megremegett a föld a dübörgéstől. / Egyszersmind megzendült az egész ég hatalmas robajjal.” (Kiemelések tőlem – Sz. V.)

- 12 Néhány példa a teljesség igénye nélkül: *poematium*, -ii n. (ποιημάτων) – ’kis költemény, rövid verszet’, in FINÁLY Henrik, szerk., *A latin nyelv szótára* (Budapest: Franklin Társulat, 1884), hozzáférés: 2025.05.21, <https://latin.oszk.hu/cgi-bin3/index.cgi>; *poematium*, -ii n. Gr. – ’kis költemény’, in GYÖRKÖSSY Alajos, szerk., *Latin–magyar szótár* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2001), 427; *poematium*, -ii n. (Gr. ποιημάτων) – ’a short poem’, in *Oxford Latin Dictionary* (Oxford: The Clarendon Press, 1968), 1395; ποιημάτων, ου, τό – ’kleines Gedicht’, in Wilhelm GEMOLL, szerk., *Griechisch–Deutsches Schul- und Handwörterbuch* (Wien: G. Freytag Verlag, Holder-Pichler-Tempsky, 1965), 613.
- 13 C. PLINIUS Caecilius, *Secundi Epistularum liber quartus* 14, 8–9. Maróti Egon fordításában: „Még azt az egyet jegyezném meg: ezeket a semmiségeket [ti. a saját verseit] hendecasyllabusoknak kívánom nevezni; ehhez a megjelöléshez azonban csak a versmérték szolgál alapul. Épp ezért, nevezd őket epigrammáknak, idilleknek vagy eclogáknak, vagy mint sokan, egyszerűen versikéknek, vagy ahogy éppen tetszik: én csak hendecasyllabusokat küldök.” Ifjabb PLINIUS, *Levelek*, Bibliotheca classica (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1981), 121.
- 14 Használt kiadások: Gerardus Johannes VOSSIUS, *De artis poeticae natura, ac constitutione liber* (Amsterdam: apud Ludovicum Elzevirium, 1647); Gerardus Johannes VOSSIUS, *Poeticarum institutionum libri tres – Institutes of Poetics in Three Books*, szerk. Jan BLOEMENDAL, 2 köt. (Leiden–Boston: Brill, 2010). A *poemáról* többek közt: VOSSIUS, *De artis poeticae...*, 5–12 (Liber I, Caput II); VOSSIUS, *Poeticarum institutionum...*, 1:322–335 (Liber II, Caput I).
- 15 Használt kiadások: Jacobus MASENIUS, *Ars nova argutiarum honestae recreationis* (Köln: apud Joannem Antonium Kinchium, 1649), 1649; Jacobus MASENIUS, *Palaestra eloquentiae ligatae*, 3 köt., I–II (Köln: typis Wilhelmi Friessen, 1654); III (Coloniae Agrippinae: apud Hermannum Demen, 1683); MASENIUS Jacobus, *Palaestra styli Romani* (Köln, 1686).

ben): a megírás módjaitól a fajtáin át a történetírás és verses történetmondás különbségéig. A jelen kérdés megválaszolásában azonban nem nyújtanak segítséget.

Ha a vizsgált kéziratok korpuszt nézzük, a *poema* és a *poemation* meghatározás mindig a hexameterben írt művekre vonatkozik, ezzel már a címben elválasztja a gyűjtemény másik nagy műfajától/műformájától az elégiától, tehát a disztichonos művektől. Ez egybevág mindazzal, amit mai tudásunk szerint a repetensképzés egy éve alatt tanultak, legalábbis Antonius Hellmayr *Institutio humanistica dictata* című kézírata alapján. Hellmayr Szokolcán volt repetensmester, az ott töltött első évének jegyzete az *Institutio*. Ebben külön fejezetet szentel a *poemának*.¹⁶ Már az első paragrafus címéből és első mondatából egyértelművé válik a besorolása és versformaválasztása: „§1. De Natura et Proprietatibus Epopejæ Heroicæ, seu Poematis. Poema est carmen heroicum”. Tehát *poema* a hősi, elbeszélő költemény, az eposz. Ugyanakkor ő sem különbözteti meg a *poema* és *poemation* kifejezéseket. Ugyanígy a repetenskorpusz vizsgálata során sem lehetett egyértelműen és következetesen megállapítani, mikor használják a *poema* és mikor a *poemation* elnevezést. Logikusnak tűnne, hogy a hosszabb verseket *poemának*, a rövidebbeket *poemationnak* nevezzük, hasonlóan ahhoz, ahogy a disztichonos műveknél az elégia–epigramma páros működik. Bár ez utóbbi esetben sem mindig teljesen nyilvánvaló a határ, de az esetek döntő többségében elhatárolható egymástól a két műfaj.¹⁷ A repetensversek esetében azonban ez a felvetés sem állja meg a helyét. A nagyidai cigányokról szóló verset *poemationként* határozza meg annak szerzője, annak ellenére, hogy az csaknem háromszáz soros (szintén *poemation* a győri múmiáról¹⁸ szóló vers, 389 sorral), ugyanakkor olvashatunk *poemát* a Balaton eredetmondájáról¹⁹ mindössze 198 sorban. A korpusz 131 hexameteres műve közül huszonkettőnek adták a *poema* és tizennyolcnak a *poemation* címet. Ez a kiszámíthatatlan hosszúság mindegyikre jellemző. Még egy konkrét példa ennek szemléltetésére. 1764-ben a *Poemata* cím alatt szereplő nyolc, hexameterben írt mű közül három *poema*, három *poemation* (és egy-egy *epicedium* és *syncharisticon*). A sorok száma a következőképp alakul, a *poemák*: 301 – 210 – 276 sorosak, a *poemationok*: 219 – 389 – 307. Tehát a versek hosszúsága nem mérvadó a műfaji kategorizálás szempontjából.

Felmerülhet, hogy a kicsinyítőképzős változat a téma miatt került a szövegek elé, azaz a nagyobb horderejű, harci vagy hősi költemények *poemák*, míg a kisebb, lényegtelenebb vagy hétköznapiabb dolgokat megverselő szövegek *poemationok*. Azonban ez a felvetés sem minden esetben állja meg a helyét. Ha csak az előzőekben tárgyalt, 1764-ben keletkezett hat verset nézzük, *poema* született Gerard von Swieten udvari orvos arcképének kihelyezéséről az akadémián, ugyanakkor az Ausztria és Törökország közt megkötött tízéves béke egy *poemation* témája lett.

16 HELLMAYR, „Institutio...”, Pars II, Caput IX, *De Poemata*, 215–232.

17 Christoph PIEPER, „Genre-Negotiations: Christophoro Landino’s Xandra between Elegy and Epigram”, in *The Neo-Latin Epigram: A Learned and Witty Genre*, szerk. Susanna DE BEER, Karl A. E. ENKEL és David RIJSTER, 165–190, *Supplementa Humanistica Lovaniensia* 25 (Leuven: University Press, 2009), 165–168.

18 Franciscus RAUSCH, „Poemation de mumia apothecæ Collegii Jaurini illata”, 1764, 118.E.19, 267r–268r.

19 Michael AMBSCHELL, „Poema De palude Volcaea, nunc lacu Balaton”, 1765, 118.D.12, 8r–11r.

Leginkább azt lehet mondani, hogy ezek a kifejezések ebben az esetben nem a terjedelem vagy a téma jelentőségének függvényei, inkább egymás szinonimájaként használatosak, vagy a kicsinyítőképzős alak az (ál)szerénység költői fogása, esetleg valamilyen egyéb szempont alapján dől el, hogy az adott mű *poema* vagy *poemation*. A kéziratok források közt vannak olyanok, melyeknek egyértelmű a műfaja, ami ráadásul kijelöli a formát is: ilyenek például az *episztolák* (mindig disztichonban) vagy a *metamorfózisok* (mindig hexameterben). A jelenleg tárgyalt vers nem ezek közé tartozik.

Ha a témát és ezzel összefüggésben a verselést (hexameter) hagyományosan értelmezzük, illetve ha figyelembe vesszük a tematika utóéletét, kézenfekvőnek tűnik, hogy eposzként tekintünk rá. Lehet-e eposz Ribics verse? Az eposz az antik hagyományok szerint mindig hexameterben írt mű. A nagy csatákat, népek élet-halál küzdelmét, egy-egy nép eredetét eposzban illett megverselni. A vers eddig nagyjából megfelel a kritériumoknak. Mi kell még ahhoz, hogy eposznak nevezhessünk egy verset? A terjedelme meg sem közelíti Homérosz eposzainak vagy az *Aeneis*nek a terjedelmét. Az eposzi kellékek közül az invokáció és a propozíció, a Múzsák segítségül hívása és a tárgy megjelölése megvan az első öt sorban.

Zingaricae gentis longe tristissima clades.
Ad Nagyidam mihi carmen erit, reserate canenti
Intima laurigerae Paebi penetralia Musae:
Bellerephontaeas ubi pleno guttare limphas
Hauriam, et insignes referam pro carmine vires. (1–5. sor)²⁰

Az *in medias res* kezdet is felfedezhető benne, noha a szerző az elején röviden kontextusba helyezi a verset, de a történet kibontását ott kezdi, hogy a cigányok helytállása miatt a császári csapatok épp elvonulni készülnek. Az állandó jelzőkre is találunk példát. A vajda „heros animi ingentis”, „nigrae gentis spes unica” jelzőkkel szerepel, míg a vajda fiának mindenkori jelzője a „juvenis”. A cigányság pedig a „nigrae/Niliacae gens”, „turmis Phariis”.²¹

20 „A cigány nép messze legszomorúbb csapása. / Nagyidáról szól majd az én dalom, tárjátok ki az éneklőnek / Phoebus babérkoszorús Múzsájának legbelső szentélyét. / Ahol Bellerephon forrásainak vizeit teli torokkal fogom inni, / és versben beszélem el a kiemelkedő erőket.”

21 A „fáraó népe”, „niliusi nemzetség” kifejezések abból a sokáig tévesen a köztudatban élő hiedelemből erednek, mely szerint a cigányság Egyiptomból származik. Ezt a közvélekedést erősítették a nagy példányszámban megjelenő, közkézen forgó kalendáriumok egyes írásai is. A *Házi és uti új kalendárium* (Győr: Streibig, 1767, F3v–F9r) például hosszú szöveget közölt a cigányok eredetéről, ebből a vonatkozó rész (F4v–F5r): „Honnan származtanak immár ezek az Uj Lakosok erre a’ földre? Sok Irók azon meg-egyeznek hogy ezen le-irtt tartományokból [Egyiptom, Barbaria, Nigritia], de melyik részéből, azon vélekednek, némelyek azt állítják, hogy Nubiából, Egyiptom mellől: Nubiába nem szeretvén a’ lakást mentenek lakni Egyiptomba, itten sokáig laktanak, az Egyiptomi Királyok mellett vitézkedtenek, az Izraélitákat-is kergették nyomorgatták; henyéléssel, könnyű étellel, dolog nélkül éltenek, mint valami szabad nép, az Egyiptomi maszlagot bé-szívták; de végre idővel oda lett a’ hó-pénz, jobbágyi szolgálat alá vettettek: nem tetszett ez a’ terhes dolog kényes és finnyás fogaiknak; egész nemzetségekkel, Vaj-

Seregszemlét az ostrom előtti részben olvashatunk. Ribics a várvédőket veszi számba és azok fegyvereit, már amelyek puskapor híján maradtak nekik, illetve amelyeket fegyverként használtak, mint pl. az üllő, a patkó és a vasszőg.

Pars jam fulmineum vagina corripit ensem.
Altera fraxinea furiosas cuspide palmas
Armat, nonnulli vallant sua corpora fuste
Nodoso, et saepto infixis circum undique clavis
Malleus in dextris stimulos his adjicit acres
Pars rapit incudes vis quorum in corpore major.
Atque verum(?), hostilem divellere cuspide frontem.
Vasta a Nilicolis demum undique saxa leguntur
His accincti armis mulier, juvenesque senesque
Adjiciunt stimulos animis et robora membris.
Dux Vajda invictus cinctos ut viderat armis
Confestim vigiles per maenia collocat urbis.
Praesidio natum juvenis qui Vajda vocatus
Praeficit, ac turmis Phariis, illique tuendam
Urbem committit: summam sibi deligit arcem
Interea assiduis hostis trux ictibus, urbis
Claustra quatit, reseratque viam, qua tendere miles, (106–122. sor)²²

A szembenálló fél seregéről nem kapunk képet. A költeményben csodás elemeket nemigen találunk. Noha szinte a csodával határos, hogy amikor a vajdát az ellenség vezére homlokon találja, ezzel halálosan megsebezve, a vajda mégis ugyanúgy folytatja a harcot, és csak a második halálos ütéstől hal meg. (A vajda végső küzdelme egy egészen akciófilmbe illő, fordulatos jelenet: dühödten támad, de elvéti, a pajzsról lepattan a fegyver, aztán őt találja el ellenfele, de ő küzd tovább, majd az oldalába kap egy dárdat, amitől megáll, megremeg a sisaktaréja, földre esik, és innentől fogva a népét is elhagyja a harci kedv és a remény – lelassul a jelenet.)

Arany János szintén hőskölteményként, népies vígposzként határozza meg művét, ahogy írja: „oly kedélyállapot kifolyása, midőn a világ folyásával és önmagammal

dájokkal, seregestől dobót ütöttek, Dádéstól, purdéstól, rajkóstól Egyiptomból ló hátakon és gyalog ki-jöttek.”

- 22 „Egy részük már elő is rántja hüvelyéből a villogó kardját. / Más kőrisfa dárdával fegyverzi fel félelmetes kezeit, / néhányan göcsörtös husággal védik saját testüket, / És egy kerítést körben mindenfelől szegekkel bevernek, / Jobbjukban kalapáccsal ezekhez éles szögeket ütnek, / Néhányan, akiknek testi ereje nagyobb, üllőket ragadnak. / Gerellyel és dárdával szétzúzzák az ellenséges homlokot. / Végül a nilusiak mindenfelől óriási köveket gyűjtenek, / e fegyverekkel ellátva a nők, az ifjak és öregek / bátorságot öntenek / lelkükbe és erőt testükbe. / Ahogy a vajda, a legyőzhetetlen vezér meglátta a fegyverekkel felövezetteket, / tüstént öröket állított fel a város falain végig. / A védelem élére fiát állítja, akit fiatal vajdának neveznek, / és a fáraó csapataival, rá bízva a vár védelmét: / magának a legmagasabb falat választja / miközben a vad ellenség a város kapuit folyamatos / csapásokkal döngeti, és utat nyit, amelyen át a katonák betörhetnek.”

meghasonlva torz alakok festésében akartam kárpótlást keresni”.²³ Ez a meghasonulás és a torz alakok azonban egyáltalán nem jellemzőek Ribics versére. A várvédő cigányokat bátor vagy legalábbis bátorítható hősként ábrázolja, akik a cigány becsületért, közösségért akár életüket is adják. Mennyire illik a komikus jelző Ribics művére? Beöthy Zsolt írja Arany nagyidai cigányairól, hogy „komikai époszra már tárgyat sem lehetne alkalmasabbat képzelni: hősköltemény egy népről, melynek mondái adomák, egyetlen hadi vállalata hahotára keltő tréfa, s a közfelfogás felőle, melyre a költő támaszkodhatik, mindig és mindenfelé komikus”.²⁴ E kijelentés ugyanúgy érvényes lehet Ribics művére is. Önmagában a tárgy alkalmas a komikumra. A cigányokról vallott közfelfogás, a stereotípiák megjelennek nála is: ezt láthatjuk a lakomajelenetben, a muzsikus cigány ábrázolásában. Szájaskodó, elbizakodott, könnyelmű nép – ezt mutatja, hogy elkiabálják, nincs több puskaporuk. A cigányságot cifra öltözetük tette már messziről felismerhetővé. Ez megjelenik Ribicsnél is, aki a lován a várból kitörő vajdát a következőképp ábrázolja: a lova vörös kantárral és aranydíszekkel ékesített, ragyogó szőrű, ezen ül bíbor köpenybe burkolva a vajda, szintén arannyal kivarrt, vörös csizmát visel, ruhája zöld színű, ezüsttel szőtt, gazdagon díszített kínai selyemből készült, fegyverei csillogók.

Adduci sibi mandat equorum quo uti ante solebat
Frenis ornatum rutulis auroque decoris.
Fulgentem maculis curva et cervice superbum,
Lumina spargentem circum rutilantia late,
Cursu Euro similem, pede firmum, pelle decorum,
Et crebros vastis halantem natibus Ignes.
Insidet huic Tyrrio velatus tegmine Vajda.
Purpureasque ferens galigas, auroque micantes
Ac tunicam vindi contextam vellere serum,
Argenti limbo, ac modo praedivite septam,
Armis accinctus rutilantibus, ense corusco,
Et Clypeo, et galea aerata, clavaque trinodi.
Vajda operatur idem juvenis jam promptus eandem
In mortem cum Patre, operantur Zingari idem omnes
Namque omnes exempla ducis movere potentis, (191–205. sor)²⁵

23 Arany János levele Gyulai Pálhoz, 1855. június 7. Idézi: DÁVIDHÁZI Péter, „Arany János kritikusi világnézete”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 89 (1985): 38–63, 51; SZALAY Pál, *Komikus eposzaink* (Gyöngyös, 1902), 76.

24 BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom története: Képes magyar irodalomtörténet*, 2 köt. (Budapest: Athenaeum, 1896), 2:566. Idézi némileg átírva: SZALAY, *Komikus...*, 1902, 90.

25 „Elrendeli, hogy vezessék elő a lovak közül azt, amelyet azelőtt használt, / vörös kantárral és arany díszekkel ékesítve. / Foltokkal ragyogót, ívelt nyakával büszkét, / széles körben vöröslő fényt árasztó, / szélesebb futását, biztos lábút, fényes szőrut. / Tágas orlyukaiból gyakran tüzet lehelőt. / Ezen ül a bíbor köpenybe borított vajda. / Bíbor lábbelivel viselve, arannyal csillogót, / és kínai zöld selyemszálakból szőtt tunikát, / ezüst szegéllyel és igen gazdag módon körbekerített. / Fénylő fegyverekkel és villámló

A ló köthető a cigánysághoz, a lókupeckedés hagyományosan cigány mesterség. Ez nem itt, a vajda lovának leírásában érződik, hanem a vers lezárásának megjegyzésében: mint fentebb már kifejtettem, a költemény e szakasza szerint épp az mentette meg a cigány nemet, hogy néhányan az ostrom kezdete előtt kimentek lovakat csereberélni.

[...] Respublica nigra fuisset
Bello extincta uno, nisi ternis ante diebus
Quam turmae hostiles Nagyidam obsidione tenerent,
Nonnulla illorum pars laevam egressa fuisset,
Cornipedes mutandi ergo illi Zingaricum exin
Servarunt genus, Hungariam et fudere per omnem.
Non tamen ex illa funesta clade vetustum
Splendorem potuit reparare, etopes alienas
Partas, idcirco Nagyidae si mentio fiat,
Profundunt uberes confestim lumine fletus. (280–289. sor)²⁶

Mindezek fényében újra feltehető a kérdés: lehet-e eposz a *Poemation de clade Zingarorum*? A fentebb felsorolt példák alapján értelmezhető kiséposznak. Komikus eposz-e a költemény? Igen, amennyiben a komikumot a fenséges hiányaként, egy kicsinyes tárgy felmagasztalásaként értelmezzük. Ugyanakkor mindkét táborban megvan a hősiesség, a vajda az övéiért bármit megtenne, nem nevetséges.

Nagyida ostroma a történeti forrásokban

A mű témája a nagyidai vár bevétele, amely több egykorú és későbbi századokban keletkezett történeti munkában is olvasható, kisebb-nagyobb eltérésekkel. E forrásokat az Arany-kutatók feltérképezték, ezek alapján Nagyida ostromának bizonyos részei történelmi ténynek tekinthetők. De nézzük ezek közül azokat, amelyeket Ribics is ismerhetett, legalábbis ami az időkereteket illeti, tehát amelyek 1755 előtt keletkeztek. Arany egyik fő forrásának az 1805-ben megjelent *Magyarország polgári históriájára való Lexicon*²⁷ tartják Budai Ferencről, aki a 3. kötetben a Perényi család kapcsán írja le Nagyidát:

karddal felszerelve. / Kerek pajzzsal, ércsisakkal és háromfejű buzogánnyal. / A fiatal vajda ugyanezzel van elfoglalva, már készen áll / apjával együtt a halálra, ugyanígy tesznek mind a cigányok, / mert mindenkit megindított a hatalmas vezér példája.”

- 26 „A fekete köztársaság egyetlen / háborúban ment volna feledésbe, hacsak közülük néhányan, három nappal azelőtt, mint ahogy ellenséges csapatok megszállták Nagyidát, / nem hagyták volna el a balsorsú települést, hogy lovakat cseréljenek: / tehát ők ekkor megmentették a cigány nemet, és egész Magyarországon szétterjesztették. / De abból a végzetes veszteségből nem tudta régi / fényét visszaállítani, és szokatlanul szerzett vagyonát. / Azért, ha Nagyidáról esik szó, / szemükből azonnal bőséges könnyáradat ömlik.”
- 27 BUDAI Ferenc, *Magyarország polgári históriájára való Lexicon a XVI. század végéig*, 3. köt. (Nagyvárad: Máramarossi Gottlieb Antal, 1805), 98–100.

Peréni Ferenc és Mihály egy pár testvérek, ezek is első Ferdinánd király alatt éltek. Isabellát, a Zápolya János özvegyét, Ferenc elkísértte Kassáról Opoliába 1152 [recte 1552 – Sz. V.] eszt. [...] Mihály azutánis megmaradt Ferdinánd hűségében, de Ferenc 1556 eszt. az Erdélybe visszajött Isabellához pártolt, melyért Ferdinánd, Puchaim nevű vezére által ő tőle elvette Abaúj Vármegyében Nagyida várát húsz napi ostrom után. Azt írják, hogy mivel alkalmasabb vitézeket nem kapott, Cigányokkal őltalmaztatta a várat, kikis minden reménségenn s hitelen kívül viselték magokat, úgy hogy Pukhaim már elmentt volna a vár alól, ha a vitéz cigányok, mint a haris,²⁸ magokat el nem árúlták volna. De ezek nagy kevélyen azt kiabálták Pukhaim után, hogy annak köszönje, hogy az ő puskaporok már elfogyot, mert külbenn az ő táborának utána ereszkednének, és azt össze törnék. E szerént Pukhaim kitanulván erőtlenségeket vissza fordúlt, a várat megvette, földig lerontatta, a Cigányokat is mind lenyakasztatta.²⁹

Ezt a munkát Ribics nem ismerhette, mégis vannak olyan egybevágó mozzanatok a két mű között, melyek alapján közös forrás ismeretét feltételezhetjük. Hol szerepel még a történet? Az 1556-os eseményt először Forgách Ferenc említi, akinek bátyja, Simon részt vett Ferdinánd császár hadjáratában a felső-magyarországi, elpártolt főurak ellen.³⁰ Tehát az egykorú forrás megbízhatónak mondható, de mindössze egyetlen homályos utalást tesz a várvédők kilétére. Említi még az ostromot két egykorú kézirat, a *Chronica Leibnitzeriana* és a *Sárospataki Krónika*, de ezek kéziratban lévén, nem valószínű, hogy eljutottak Ribicsig. Istvánffy történeti munkáját minden bizonnyal forgathatta ő és Arany is, illetve kezükbe kerülhetett Petthő Gergely *Magyar Krónikája*, de ezekben nem szerepel, hogy a várat cigányok védték.

Először 1729-ben, majd másodjára 1744-ben nyomtatták ki Turóczi László *Ungaria suis cum regibus compendio data* című munkáját.³¹ A jezsuita szerző történeti munkája röviden ismerteti Magyarország településeit, és ahol a helységhez valami érdekesebb anekdota kapcsolódik, azt elmeséli. Így kerül elő Nagyidánál a nevezetes ostrom.³² Ná-

28 A haris jellegzetes harsogó, recsegő hangú madár, több közmondás is megőrizte ezt a tulajdonságát. Például: Kiált, mint a haris – folyton kiabál. Éles a nyelve, mint a harisnak – nagyon rossz nyelvé. A harist nyelven fogják meg – beszéde árulja el az embert. O. NAGY Gábor, *Magyar szólások és közmondások* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1982), 269; MARGALITS Ede, *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások* (Budapest, 1896), hozzáférés: 2025.05.18, <https://mek.oszk.hu/09100/09112/html/0003/8.html>.

29 DITRICH Vilmos, *A nagy-idei cigányok: Irodalomtörténeti tanulmány* (Budapest, 1898), 34–35.

30 FORGÁCH Ferenc, *Rerum hungaricarum sui temporis* (Pozsony–Kassa, 1788), 183–184: „Et quia Georgius Bebek, qui nocte illa Rosnaviae cum exercitu fuerat, statim mane ad arcem Nagyida, vicinam Cassoviae, non tantum cum militibus, sed etiam plurimis rusticis [kiemelés tőlem – Sz. V.] ad id. [...] Deinde Cassoviam usque descendentes, evocato, data fide, Michaele Pereny, cuius Frater Franciscus Perény, ad reginam, adducturus contra Germanos validum exercitum confugerat, arcem Nagyida oppugnant, deditamque 20 die obsidionis, regio mandato, curant dirui atque solo penitus aequari.” Idézi: DITRICH, *A nagy-idei cigányok*, 28.

31 TURÓCZI László, *Ungaria suis cum regibus compendio data* (Nagyszombat: Acad., 1729), 176–177, nr. 162.

32 SZILÁGYI Márton, „Az *Uránia* egyik közleményének forrása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 97 (1993): 585–599, 596–597.

la jelennek meg először a cigányok mint a vár védői, nála van először a cigányharc olyan formába öntve, ahogy azt Ribics és Arany megírta.

162. Nagyidana clade Zingarorum

Unde autem gentis illius Aegyptiae odium locus incurrerit, fortasse non ingratiis Lectorum narravero: Franciscus Prinius loci Herus pro Zapolio moenia tutabatur anno milles, quingentes, quinquages, septimo; in quae, quidquid hominum fortunae illius alebant, conjecerat. Erat major Zingarorum numerus e diversis circum pagis coactus, ac valla custodire jussus; milite veterano ad interiora Arcis defendenda collocato. Egit rem Zingarus pro virili, et multum supra spem: semel, iterum, ac tertio, nec sine strage impressionem facientis, militem repulit Ferdinandeum. Dabat quippe illi animos et tractandi sclopi peritiam, et amplius vita desperata, Quid multis? Colligit obsessor vasa, ac iter inchoat. Commodum discessus hic Zingaro accidit, quem nitratus jam pulvis totum defecerat. Et omnino triumphasset, si vocem tenuisset. At enim vix Adversarius processerat; prorumpere continuo e fossis ille, effundi agminatim in valla, minari dextera, ac identidem inclamare: ite in malam crucem mortalium pessimi! Gratiam vitae Superis habete. Unus vos tumultus habuisset, si quidpiam adhuc pulveris nobis ad manum. Audit inconditam vociferationem Ungarus Germano mixtus, et socium rei admonet. Revertunt extemplo, aggerem scandunt, et nihil jam ferreis sistulis potentem Zingarum ad unum caedunt. Desiderati sunt ultra mille, tantumque vulnus candidae illi Reipublicae hoc praelio inflictum, ut non minus hac aetate Zingaris infaustum sit nomen Nagyidae, ac Cannarum olim Romanis, Thermopylarum Persis. Haec occasione Arcis Nagyidanae [...].³³

Térben és időben is közeleli a mű, főleg a kötet második megjelenése, a jezsuita repetens győri tartózkodásához. Lássuk, mi az, amiben egyezik, mi az, amiben eltér a két szöveg. A történetvezetés nagy vonalakban megegyezik a két műben. Leegyszerűsítve: a ci-

33 „Hogy pedig honnan ered az egyiptomi nép iránti gyűlölet ezen a helyen, talán nem haszontalan, ha az olvasóknak elmesélem: Perényi Ferenc, a hely ura, a Szapolya-párti vár falait védelmezte az 1557. évben, amelyben összegyűjtötte mindazokat, akiket a szerencse oda sodort. A cigányok száma nagy volt, a környező falvakból hívták be őket, hogy az árkokat és a külső erődítéseket őrizték, míg a veterán katonák az erőd belső részének védelmét kapták feladatul. A cigányok derekasán helytálltak, sőt minden várakozást felülmúltak: egyszer, kétszer, sőt harmadszor is – nem csekély áldozatok árán – visszaverték a támadó Ferdinánd-párti katonákat. Bátorságot adott nekik a puska forgatásának ügyessége, s még inkább az, hogy életüket már eleve reménytelennek látták. Miért is szaporítanám a szót? Az ostromló végül összeszedte ostromfelszerelését, és elvonulni készült. Ez éppen kapóra jött a cigányoknak, mert lőporuk teljesen elfogyott. Sőt, győzelmet is arattak volna, ha hallgattak volna. Ám alighogy az ellenség elindult, ők kiugrottak a sáncokból, csapatostul özönlöttek a védművekre, hadonászva, kiabálva: »Menjetek a pokolba, nyomorultak! Legyetek hálásak az égieknek, hogy életben maradtatok. Egyetlen közös sírba temettünk volna titeket, ha lett volna még egy maréknyi lőporunk!« Hallotta ezt a zűrzavaras kiabálást egy magyar–német vegyes katona, aki figyelmeztette a társait. Azonnal visszafordultak, megmászta a sáncot, és most, hogy a cigányokat már semmilyen vas szerszám (puska) nem védte, egyetlen roham alatt mindnyájukat levágták. Több mint ezer cigány pusztult el. Olyan csapás volt ez a »fehér köztársaságra«, hogy a »Nagyidai« név azóta is olyan baljóslatú a cigányoknak, mint egykor a rómaiaknak Cannae, vagy a perzsáknak Thermopülai neve. Így esett mindez a nagyidai vár védelmének históriájában.”

gányok hősként védik a várat – az ellenség feladja és készül elvonulni – a cigányok elszólják magukat, hogy nincs több puska poruk – az ellenség visszatér, beveszi a várat, és mindenkit lekasza. Turóczi megnevezi, hogy a vártulajdonos Perényi Ferenc – Ribicsnél ez hiányzik. Viszont mindkettejükönél Szapolyai az, akiért a várat védik – pedig ő akkor már meghalt –, nem pedig felesége, Izabella, akihez Perényi átpártolt. Az ellenség ura mindkét szerzőnél Ferdinánd király, mást nem neveznek meg sem a védő, sem az ostromló seregből. (Ellentétben Arannyal, aki nevet ad szereplőinek. Ebben Budai lexikonjának hatását véli felfedezni a szakirodalom.)³⁴ Bizonyos kifejezések, ha nem is szó szerint, de értelmileg mindenképp egyezést mutatnak: a cigányok valószínűleg győztek volna, „si vocem tenuisset” (Turóczi szerint); „si non in sana creasset garrulitas” (Ribics szerint). Vagy, ahogy a cigányok gúnyolják a vár alól menekülő császáriakat: „ite in malum crucem mortalium pessimi” (Turóczinál); „Ite ite infandum genus” (Ribicsnél).

Szó szerinti egyezéseket azért is lenne nehéz találni, mert a forrásszöveg történeti próza, Ribicsé pedig időmértékes verselésű. Vannak azonban olyan részek, amelyek a tömör, tárgyilagosnak mondható történeti szövegből szükségszerűen hiányoznak: például a rokon kapcsolatokat és az ezekhez tartozó érzelmek kifejezése, azaz hogy a vajdának van egy fia, akire büszke, és akit megsirat, mikor elesik. (Megjegyzendő, Arannál is vannak Csórinak gyerekei.) A másik, amit itt említhetünk, az a csata leírása: Ribicsnél részletes, megtudjuk, ki, ki ellen, milyen fegyverrel harcolt, halomra esnek el az emberek, bokáig áll a vér. Ditrich Vilmos írja Turóczi kapcsán, hogy a nép szájából hallotta ezt az adomát. A szájhagyománynak is része volt egy történet a Nagyidát védő hős cigányokról. A népmesével mutat párhuzamot az *Ungaria suis cum regionibus* több eleme: a fordulatos szerkezet, a hármas szám (háromszoros vitézkedés, a három ízben hetvenkedés). Ezek a latin szövegben is tetten érhetők: háromszor ostromol az ellenség, a vajda háromszor buzdítja népét, háromágú buzogány a fegyvere.

Nagyida történetének irodalmi feldolgozásai

Még egy forráscsoportot mindenképp érdemes megemlíteni. Ez pedig a 18. század második felében nagy népszerűségnek örvendő, kalendáriumokban és egyéb ponyvanyomtatványként megjelenő történetek köre, amely a cigányok életét verseli meg. Az első ezek közül *A cigányok végső romlásáról* vagy más változatok szerint *végső veszedelméről* című mű.³⁵ Az anonim ponyvavers cím szerint egyértelműen rokonságot mutat a tárgyalt történettel. Azonban a 45 versszakos mű tiltakozás Mária Terézia cigányrendeletei ellen, méghozzá úgy, hogy közben elsiratja a hagyományos cigány mesterségeket (kovácsolás, kereskedés, muzsikálás, lókereskedelem), életmódot (vándorlás, sátor-

34 DITRICH, *A nagy-ida cigányok*, 35.

35 Az általam átnézett példányok: „Tzigányok végső romlása”, in *Házi és uti új kalendárium* (Győr: Streibig, 1769. évre [1768]), F₂v–F₃v; *Tzigányok végső romlása*, [hely és év nélkül], OSZK 194.671 (másolat); *Tzigányok végső romlása*, [hely és év nélkül], OSZK 323.175/koll. 23; *Tzigányok végső veszedelme rövid története*, [hely és év nélkül], OSZK 820.794; SZELESTEI N. László, „Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon”, in *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1980, 475–516, 491.

ban lakás), nyelvet, viseletet (cifra ruha, meztelen gyermek, fedetlen fő),³⁶ és szót emel a letelepedett, földműves életformára és tanulásra való kényszerítés ellen. Egy hosszú lélegzetvételnyi sirám a vers. A történet az 1769-es³⁷ győri kalendáriummal indult hódító útjára, több utánnyomást megélt, többféle címen. Ezek összefüggéseiről az RMKT 18. századi sorozatának 4., *Közköltészet* című kötetében bővebben ír Küllös Imola és Csörsz Rumen István.³⁸ Tehát nem a nagyidai ostrom a téma.

A másik ide kapcsolható mű a *Duplex icon*.³⁹ A műköltészeti eredetű, szintén anonim ponyvavers egy felező tizenkettesekben íródott népismertető, mely két nagy részből áll. A 45 versszakos első rész a cigány nép eredetével kezdődik, itt is megtalálható az egyiptomi származás, de a körülmények egészen mások, mint ahogy az az 1767-es kalendáriumban volt olvasható: a névtelen szerző a fáraó azon katonáinak leszármazottjaiként írja le őket, akiket nem nyelt el a Mózes után összezáródó Vörös-tenger. Megversel jellegzetes tulajdonságokat, mesterségeket, a ruházatot, a népen belüli hierarchiát. A második rész egy cigány „zsinatot” tár az olvasók elé. A Miskolc környékére összehívott cigányság azért érkezik, hogy az óév elmúltával áldást mondjon legfőbb vajdájának. Hosszan sorolja a jókivánságokat, ajándékokat, amelyeket multság és lakoma követ. A lerészegedett népség végül összekülönbözik, nagy verekedés kezdődik, amely után mindenki hazamegy. A téma itt sem a nagyidai ostrom. A két mű között a lakoma és a részeges ünneplés leírása állítható párhuzamba, mely Ribicsnél is megjelenik, amikor a vers elején a cigányok abban a hiszemben vannak, hogy az ostromlók elvonulnak.

A ponyván megjelent versek hatása Aranyánál egyértelműen kimutatható, Ribics viszont nem ismerhette őket – legalábbis nyomtatott formában nem, mivel ő bő tíz évvel korábban írta meg epikus költeményét. De az azért elgondolkodtató, hogy Ribics és a ponyvák is Győrhöz köthetők, időben viszonylag közel egymáshoz, ez is mutatja a téma akkori aktualitását.⁴⁰

36 Küllös Imola, *Cigányok a régi magyar közköltészetben a XVII. századtól a reformkorig*, Romológiaiai Kutatóintézet közleményei 9 (Szekszárd, 2003), 68; Küllös Imola, *Közköltészet és népköltészet* (Budapest: L'Harmattan, 2004), 195–228.

37 A téma ekkortól kezdve lesz igazán aktuális, ugyanis Mária Terézia az 1760-as évektől szorgalmazta a cigánykérdés rendezését rendeletek, rendelkezések formájában. Különösen igaz ez az 1767–1769-es évekre, ekkor több rendelet jelenik meg az életvitelükről, az állattartásról, a szabad vándorlás korlátozásáról. Már az előző évi (az 1768-as évre szóló) kalendárium is tartalmazott egy hosszabb prózai részt *Az Uj lakosok eredetéről*. Lásd a 22. jegyzetet. HEGEDŰS Sándor, *Cigány kronológia* ([Piliscsaba]: Konsept-H Kiadó, 2000), 22–23; MEZEY Barna, szerk., *A magyarországi cigánykérdés dokumentumai 1422–1985* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1986), 12–18, 81–85. A vers kezdő sorai az 1768-as rendeletre utalnak: „Hatvan-nyöltzadikban, ezerben, hét-százban, / Romlott, pusztúlt Tzigány Nemzet borúlt gyászban, / Rongyos sátorokból szállott paraszt Házban, / Vándorló rút Népet szedték jó pórásban.”

38 Küllös Imola és Csörsz Rumen István, szerk., *Közköltészet 1: Mulattatók*, Régi magyar költők tára: XVIII. század 4 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 92. sz.

39 *Duplex icon gentis notissimas, az az Ismeretes nemzetnek kettős képe*, [h. n., 179?], OSZK 188.986.

40 A *Duplex icon*-ban ez olvasható Győrről (ϣ₃-ϣ₃):

A Magyar Országot el-osztá magának,
Négy helyt választott leg-főb Vajdaságának,
Egyet innen, más tul az hires Dunának,
Ugy innét-is tul-is az halasz Tiszának.

Az irodalmi előzményeket tárgyalva érdemes föltenni a kérdést, vajon ismerhette-e Ribics a *Szigeti veszedelmet*, hathatott-e rá Zrínyi eposza. A *poema* egyes mozzanatai ugyanis erős áthallásokkal bírnak a nagy előd művével, hogy csak egy példát említsek: a várvédők kirohanásának és hősi halálának leírásával. Bő száz évvel első megjelenése (1651) után a *Szigeti veszedelem* már viszonylag széles körben ismert volt, így Ribics akár olvashatta is, de mind ez idáig nem találtam olyan utalást, könyvjegyzéket, katalógust, amely egyértelműen alátámasztaná, hogy akár magát a magyar eposzt, akár annak valamelyik (latin, magyar vagy horvát) forrását ismerte volna.

* * *

Ribics Pál nagyidai cigányokat megverselő alkotása reprezentatív példája a 18. századi, a győri repetensképzőben folyó munkának. Ez alatt az ismétlődő alatt a jezsuita hivatásra és ezzel együtt a tanításra készülő növendékek újra tanulmányozták a költészet szabályait, a verselések fajtáit és a különböző műfajokat. Ennek fényében születtek meg azok a versek, amelyeket egy közös kötetbe bemásolhattak a repetensek. Ribics *poemationja* bizonyítékként szolgál arra, milyen magabiztosan írtak az ismétlődő végére hexameteres költeményeket a jezsuita pályára készülő, továbbá, hogy az elbeszélő költemény vagy kiséposz azok közé a műfajok közé tartozott, amelyet hasznosnak ítétek. A témaválasztás sem a véletlen műve volt. A repetenstanárok mindig igyekeztek aktuális, a közvetlen környezetükben történő hétköznapi vagy történelmi-politikai eseményeket kiválasztani a hallgatók számára, ezzel is példát mutatva arra, hogyan lehet majd a hétköznapiakban művelni az alkalmi vagy funkcionális költészetet. A cigányság kérdése, ezzel együtt a nagyidai cigányok története a korabeli Győr környékén bizonyíthatóan egy aktuális téma volt. Mindezekon túl pedig maga a vers egy igen érdekes kultúrtörténeti adalék a nagyidai cigányok kérdésköréhez, közvetett előzménye Arany János azonos témájú, száz évvel később keletkezett vígeposzájának.

Az innecsön leg-főbb Vajda fel-emelte
Székét, Györött; tulso Lévát meg-kedvelte
Hellyét a Tizsántúl-való Szatmárt lelte,
Innen való Kassát székének rendelte.